

הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

עמנואל בלוך

אין חולק כי הישגיו של הרב שמשון רפאל הירש (1808–1888, להלן: רש"ר הירש) בחייו היו יוצאי דופן. הוא שילב בין תפקידים שונים: רב קהילתי, מחנך, מנהל בית ספר ופרשן המקרא,¹ הוא הראשון שטבע את המושג של קהילה אורתודוקסית נבדלת.² מעל הכול, רש"ר הירש נודע כאבי שיטת 'תורה עם דרך ארץ' (להלן: תעד"א), אשר שילבה בין המסורת הפרטיקולרית היהודית (ה'תורה') ובין מאפיינים רבים של התרבות האוניברסלית המערבית (ה'דרך ארץ'). משנתו הפילוסופית של רש"ר הירש הצטיירה בין השאר כשיטת חינוך חדשה, אשר שילבה בין לימודי קודש ולימודי חול, ובייחוד המדעים, שבאמצעותם ביקש רש"ר הירש לרכוש לתלמידיו ידע על אודות הטבע, האדם וההיסטוריה. חשיפה לתרבות האנושית הכללית והאזרחית, ובעיקר לתרבות האירופית-הגרמנית, נועדה לעצב מעין בן-אדם אידאלי בדמות היהודי האורתודוקסי המודרני. עם זאת, במאמרים השונים שכתב רש"ר הירש עצמו במהלך

* ראשיתו של מאמר זה בעבודה שכתבתי במסגרת הקורס 'פרקי יסוד בהגות החרדית', שהורה פרופ' בנימין בראון בשנת 2008 בחוג למחשבת ישראל, באוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי נתונה למורי פרופ' בראון, שעודדני לפרסם את העבודה והעיר הערות רבות, חשובות ומועילות. כמו כן, ברצוני להודות ללקטורים האנונימיים, שסילקו ממני מכשלות רבים וסייעו בידי לחדד את טיעוניי.

1 לרשותנו עומדת ספרות גדולה מאוד על אודות הרב הירש עצמו, קורות חייו ומפעלו. עם הספרים החשובים ביותר נמנים: N. Rosenbloom, *Tradition in an Age of Reform: The Religious*; Philadelphia 1976; *Philosophy of Samson Raphael Hirsch*, Philadelphia 1976; מ' ברויאר, 'פרקים מתוך ביוגרפיה', י' עמנואל (עורך), רש"ר הירש, משנתו ושיטתו, ירושלים 1989, עמ' 45–11; E. M. Klugman, *Rabbi Samson Raphael Hirsch: Architect of Torah Judaism for the Modern World* (Artsroll History Series), Brooklyn, NY 1996. 2 קלוגמן, רש"ר הירש (לעיל הערה 1), עמ' 132–198, ובמיוחד עמ' 136–141.

חיינו מופיעות הגדרות מעט שונות של המושג תעד"א,³ והדיון במושג תעד"א עודנו ממשיך היום.⁴

רש"ר הירש התבלט מבין מנהיגי העולם הנאו-אורתודוקסי⁵ בגרמניה במאה התשע עשרה, בשיטתו המקיפה, ועודנו נחשב לאחת הדמויות המרכזיות והמשפיעות ביותר ביהדות גרמניה של העת החדשה. ברם, על אף חשיבותו המכרעת והבלתי מעורערת של הרש"ר הירש ביהדות גרמניה, מעט מאוד ידוע לנו על תפיסתו ותפיסת שיטתו בעיני זרמים אורתודוקסים אחרים באירופה, ובפרט בעיני מנהיגי יהדות מזרח אירופה.⁶ רק מעט חוקרים אמרו את דברם בשאלה מעניינת זו, אשר עשויה לשפוך אור על קשרי הגומלין המורכבים בין יהדות גרמניה ליהדות המזרח. החוקרים המתארים כיצד רש"ר הירש נתפס במזרח מדגישים את התנגדותם של ראשי הישיבה

3 א' חמיאל, הדרך הממוצעת: ראשית צמיחת הדתיות המודרנית, ירושלים תשע"א, עמ' 292–307. רש"ר השתמש לראשונה במונח 'תורה עם דרך ארץ' במכתב משנת 1849, אם כי ניתן למצוא שימוש לא עקיב בביטויים חלופיים כבר בתשובה אחת משנת 1844. על זאת ראו: L. Kaplan, 'Torah U-Madda in the Thought of Rabbi Samson Raphael Hirsch', *Bekhol Derakhekha Daehu* 5 (1997), pp. 6-8, 25 note 8

4 על ההבדלים בין רש"ר הירש לבין נכדו ד"ר יצחק ברויאר בהמשגת תעד"א, ראו לאחרונה: B. Brown, 'Breuer, Hirsch and Jewish Nationalism: Change and Continuity: Principle versus Supra-principle', *Juornal of Jewish Studies* 64,2 (Autumn 2013), pp. 383-402

5 הנאו-אורתודוקסיה היא זרם אידאולוגי שהתפתח בתחילת המאה התשע עשרה, בעיקר בקרב יהדות גרמניה, ורש"ר הירש היה אחד ממייסדיה. הנאו-אורתודוקסיה לא ראתה סתירה בין החיים המודרניים לבין החיים על פי תורה ומצוות. על מקורו ההיסטורי של הביטוי 'נאו-אורתודוקסיה' ראו: M. Morgenstern, *From Frankfurt to Jerusalem: Isaac Breuer and the History of the Secession Dispute in Modern Jewish Orthodoxy* (Studies in European Judaism) (Leiden 2002, pp. 184-187), (6). מורגנשטרן גם התייחס למקורה של המילה 'אורתודוקסיה' בהקשר היהודי ולקבלתה המסתייגת אצל רש"ר הירש.

6 המושג חרדיות, כפי שהוא מקובל כיום, הוא מושג מתפתח. לפני הקמת מדינת ישראל ציינה המילה חרדים את כלל היהודים האורתודוקסיים, וכללה לדוגמה גם את הציונים הדתיים, ואילו כיום היא נתייחדה לציון האגף השמרני והמסתגר של האורתודוקסיה תוך הבדלתו מהציונות הדתית ומהאורתודוקסיה המודרנית. לשם הפשטות, נשתמש כאן במונח המקובל כיום של המילה חרדים ונקרא כך, בהמשך מאמרנו, רק לחלק השמרני והמתבצר ביותר של האורתודוקסיה היהודית העכשווית. מגזר זה ממשיך בדרכה של יהדות מזרח אירופה של לפני השואה, אך בעקבות השינויים שחלו בו מאז הוא מהווה זרם בפני עצמו בנסיבות של העם היהודי לאחר קום המדינה. בהירדשי לתקופה שלפני קום המדינה, הביטוי מזרח אירופה (או סתם מזרח) מתייחס ליהודים האורתודוקסיים שבמדינות ליטא, פולין ורוסיה, והונגריה בכלל זה, אלא אם כן צוין אחרת בפירוש. 'מרכז אירופה' הנו הונגריה, 'מערב אירופה' (או 'מערב') מציין את גרמניה.

והאדמו"רים, נציגיו של המחנה השמרני, לשיטת תעד"א, על אף שהעריכו את אישיותו הפרטית של רש"ר הירש.⁷ איננו דוחים תיאור זה לחלוטין, אולם אנו סבורים כי ניתוח יסודי של המקורות ההיסטוריים מצייר תמונה יותר מגוונת. ברצוננו לפתוח את הדיון מחדש ולהציע מסגרת ניתוח חדשה ומתאימה.

מאמר זה בוחן אפוא ביסודיות את התפיסה של גדולי היהדות האשכנזית במזרח אירופה באשר לרש"ר הירש ותורתו. חשוב להדגיש כי תורתו של רש"ר הירש, וכן תפיסות העולם של היהדות המזרח אירופית, אינן שיטות סטטיות המקיימות ביניהן יחס קבוע. נהפוך הוא, העולם האורתודוקסי במזרח אירופה עבר תמורות רבות מאז החלה תורתו להתגבש, וכמוהו גם מורשתו החינוכית של הרב הירש. בחינת הפריזמה שדרכה הביטה יהדות מזרח אירופה על תורתו טומנת בחובה אפוא בחינה יסודית של התמורות שחלו בהן ושל יחסי הגומלין שנוצרו ביניהן לאורך.

ניתוח זה מצביע על שלוש תקופות עיקריות בתולדות היחסים שבין תורת רש"ר הירש לבין יהדות מזרח אירופה: (א) מתחילת התגבשותה של שיטת תעד"א, בשנות השלושים של המאה התשע עשרה, עד מות רש"ר הירש בשנת 1888 (להלן: התקופה הראשונה); (ב) מפטירתו של רש"ר הירש עד פרוץ מלחמת העולם השנייה (להלן: התקופה השנייה); (ג) מסוף המלחמה ועד ימינו (להלן: התקופה השלישית).⁸

המקורות שניעזר בהם במחקרנו הם לרוב דברים שבכתב, שנשלחו לרש"ר הירש עצמו או שנכתבו על אודות אישיותו או שיטתו: מכתבים שרבני מזרח אירופה שלחו אליו, הסכמות על ספריו, עמדות על רש"ר ותעד"א המופיעות בספרי הלכה וספרי מחשבה, שמועות שבעל־פה, שנאמרו לתלמידים קרובים ושנדפסו לאחר מכן, עדויות פרטיות ועוד. במידת הצורך נעמוד על מהימנותו ההיסטורית של המקור הנדון. המאמר נחלק אפוא לשלושה חלקים, על פי החלוקה ההיסטורית שלעיל. בכל חלק

7 מ' פרידמן, 'מפגש יהדות תורה עם דרך ארץ עם החרדיות המזרח-אירופאית', בריואר (עורך), תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה ורעיונותיה, רמת גן תשמ"ז, עמ' 173–178. לדעת פרידמן, יחסם של רבני המזרח אל תעד"א לא היה יחס של פסילה מוחלטת ושל שלילה, אלא יחס של הסתייגות ושל 'בדיעבד'. לפי עמדה זו היה מפעלו של רש"ר הירש מעין הצלה מן השרפה, שאין להכשירו למעשה אלא רק בנסיבות ההיסטוריות, הסוציולוגיות והדתיות היוצאות דופן של גרמניה במאה התשע עשרה. ראו גם: י' בריואר, 'תורה עם דרך ארץ באספקלריה של יהדות מזרח אירופה', בריואר, תורה עם דרך ארץ, (שם), עמ' 163–171.

8 הבחנה זו מתאימה לחלוקה שעליה העיר בנימין בראון כאשר להתפתחותה ההיסטורית של האורתודוקסיה היהודית: J. Neusner and A. J. Avery-Peck (eds.), *The Blackwell Companion to Judaism* (Blackwell Companions to Religion), Oxford 2000, pp. 311-33, esp. p. 312

נסקרים המקורות הרלוונטיים תוך הגדרת התגובות – ביקורות שנמתחו על רש"ר הירש ומשנתו וביטויי ההערכה – ומשוחזרת התמונה העולה מהם. הסקירה נעשית אפוא בשימת לב לקולות השונים ולהתפתחויות בתגובות. לדידנו גם הבדלים דקים בתגובות הם רבי משמעות.

א. היחס לרש"ר הירש במזרח מתחילת פעילותו של רש"ר הירש ועד הסתלקותו

תגובות ביקורתיות

בכמה מקורות שבידינו ניתן להבחין בביטויי הסתייגות כלפי שיטתו של רש"ר הירש. בעצם, כבר בתחילת דרכו של רש"ר הירש, בניקלשבורג שבמדינת מורביה, עוררה המתודולוגיה של לימוד התורה שלו, שסטתה מן המקובל, תימהון אצל חברי קהילתו, שנהגו לומר בלעג: 'נהוג היה אצלנו לומר תהילים וללמוד גמרא, עתה לומדים תהילים ואומרים גמרא'.⁹

בקרב החוקרים רווחת הטענה כי הקשרים בין רש"ר הירש לרבני מורביה אכן היו מתוחים. כך עולה למשל ממכתב ששלח ר' מאיר אייזנשטאט¹⁰ מאונגוואר לר' יהודה אסאד,¹¹ שבו נאמר שרש"ר הירש עזב את משרתו ועבר לפרנקפורט בגלל התנהגותם של כמה מרבני מורביה, שלא נהגו בו כבוד.¹² אולם נראה כי יש מקום לסייג טענה זו, לאור ההתכתבות ההלכתית של רש"ר הירש עם פוסקים אורתודוקסיים אחדים של מדינת מורביה, שממנה עולה המסקנה הברורה שהרב הירש נחשב, לפחות בעיניהם של אותם מתכתבים, כאיש בעל שיעור קומה.¹³

תגובה בכתב נראית אצל ר' צבי הירש קאלישר.¹⁴ ברשימת 'אותן השרידים שבארץ אשכנז אשר יראים וחרדים לדבר ה' ואהבת קודש בוער בליבם', שרשם באחד ממכתביו, לא כלל את רש"ר הירש.¹⁵ לא ידוע לנו עד כמה הסכים הרב קאלישר

9 י' כ"ק, 'רש"ר הירש המימין ומשמאל', ברויאר, תורה עם הדרך ארץ (לעיל הערה 7), עמ' 25.
10 1854–1780. אחד התלמידים המובהקים של החתם סופר, נודע בכינויו 'אמרי א"ש' או 'מהר"ם א"ש'.

11 1866–1794. מגדולי פוסקי הונגריה.

12 מ' אייזנשטאט, שאלות ותשובות אמרי אש, ב: יורה דעה, בני ברק תשע"ג, סימן כה.

13 קלוגמן, רש"ר הירש (לעיל הערה 1), עמ' 99–100, ציין כמה דוגמות.

14 1874–1795. מחשובי רבני פולין וממבשרי הציונות הדתית המדינית.

15 מ' הילדסהיימר, 'הרב צבי הירש קאלישר ורב שמשון רפאל הירש', י' רפאל (עורך), ספר אביעד: קובץ מאמרים ומחקרים לזכר ד"ר ישעיהו וולפסברג אביעד ז"ל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 199–200.

עם כל פרטי דעותיהם של הנמנים עם ה'שרידים', אך אין ספק כי בעיניו היו כולם מסורים לעניין יישוב הארץ – ורש"ר הירש לא. נראה שלדעת הרב קאלישר, הביסוס המחשבתי שרש"ר הירש שקד לתת לעמדתו ומערכת המושגים שיצר הבדילו אותו מקבוצת ה'שרידים'.¹⁶ אפשר היה להציע הסבר חלופי ולתלות את השמטת שמו של רש"ר הירש מרשימת ה'שרידים' באכזבה של הר' קאלישר מכך שרש"ר הירש לא ענה לפניותיו בעניין יישוב הארץ, כך שבעצם התקרית הזו יכולה להצביע על בעיה אישית ולא אידאולוגית. אולם הא בהא תליא, וסירובו של רש"ר הירש להשתתף בפעולותיו של ר' קאלישר נבע מהשקפת עולמו השונה.¹⁷

תגובות חיוביות

רש"ר הירש לא נודע בעולם היהודי הדתי דאז כפוסק הלכה מהשורה הראשונה. רק לאחרונה, לפני כעשרים שנה, יצא לאור הספר 'שמש מרפא',¹⁸ המכיל שו"תים וכתבים מקוריים של רש"ר הירש שלא נתפרסמו קודם לכן.¹⁹ אולם ספר זה מציג דוגמות מעניינות של ההתכתבות ההלכתית של רש"ר הירש עם כמה מגדולי הדור בני זמנו: הרב יוסף שטרן, אב"ד סיגעט; הרב יהודה אסאד; הרב יצחק אלחנן ספקטור; האדמו"ר רבי שלמה הלבברשטאם מווישניצא-באבוב ועוד.²⁰ לכן נראה כי למרות דוקטרינת תעד"א המפתיעה של רש"ר הירש ראו בו עמיתיו בן-שיח לגיטימי בתחום ההלכתי. לא רק התכתבות יש בין רש"ר ובין רבני המזרח, אלא גם דמות רבנית חשובה מהמזרח מבקשת את הסכמתו על חיבור. מדובר ברב גרשון חנוך הניך ליינר.²¹ הוא התפרסם בין השאר בחיבורו 'סדרי טהרות', שהוא חיבור גדול המרכז את כל החומר התלמודי מסביב למשניות מסדר טהרות (כלים ואהליות) על פי דוגמת הגמרא. פרויקט זה, שהיה מעין כתיבת תלמוד חדש על המשניות מסדר טהרות, נתפס בעיני רבים כשנוי במחלוקת, ולכן ביקש המחבר מספר רב במיוחד של מכתבי המלצה מרבנים

16 י' כ"ץ, 'דמותו ההיסטורית של הרב צבי הירש קאלישר', שיבת ציון ב-ג (תשי"א-תשי"ב), עמ' 27 (נדפס שנית: י' כ"ץ, 'לאומיות יהודית: מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט', עמ' 285-307; ראו שם, עמ' 286-287).

17 הנ"ל, רש"ר הירש המימין (לעיל הערה 9), עמ' 28.

18 רש"ר הירש, ספר שמש מרפא: שאלות ותשובות, חידושי הש"ס, אגרות ומכתבים, א"מ קלוגמאן וש' שוואב (עורכים ומהדירים), ניו יורק תשנ"ב.

19 על משמעותה של הוצאה לאור מאוחרת זו נעמוד להלן, עמ' 22-23.

20 ראו, בסדר השמות המצוטטים: שם, עמ' 45, 68, 84, 251-257, 216, 268.

21 האדמו"ר השלישי בשושלת אדמור"י איז'ביצה ראדזין. 1891-1838.

דגולים. עם הממליצים נמנים המלבי"ם, הרב יצחק אלחנן ספקטור ואחרים, וגם רש"ר הירש.²² ייתכן שניתן לטעון כי פניית הרב ליינר לרש"ר הירש אין בה כדי הבעת הערכה כלפיו, שכן עבור ספר בעייתית או רגיש מקבצים הסכמה מכל מי שעשוי לתתה. עם זאת, אנו סבורים כי דווקא היות הספר 'בעייתית' היה בה כדי להרתיע את הרב ליינר מקבלת הסכמה מידי רבנים שנויים במחלוקת. הימצאותם של מכתבי הרב ספקטור והמלבי"ם היא אינדיקציה לכך כי הרב ליינר אכן פנה לדמויות מוכרות ומקובלות על הציבור, וסביר להניח כי אילו ראה ברש"ר הירש דמות שנויה במחלוקת, היה נמנע מלפנות אליו.

יתרה מזו, נראה שהאדה הייתה נתונה לא רק למחבר אלא גם לתורתו, שכן פירוש החומש של רש"ר הירש תורגם לראשונה לעברית בידי ר' משה זלמן ארונסון מקובנו ונדפס ב'1898 עם ההסכמה הנלהבת של ר' יצחק אלחנן ספקטור. להלן כמה מהפסקות האופייניות:

בשבטי ישראל הן נודע נאמנה צדיק מה פעל ה"ה הרב הגאון הצדיק החה"כ ר' שמשון ב"ר רפאל הירש זצ"ל אב"ד דק"ק פראנקפורט דמאין בכחו וחילו לישראל ואוריתא, להחזיר עטרת הדת ליושנה ולהשיב לבות אלפי רבבות ישראל לאבינו שבשמים, זה הגבר הוקם על, אשר עד זקנה ושיבה הקדיש את כל חייו, לעשות נשמות לתורה [...] לבצר את חומת הדת ולעזו במעוז דת קדשנו כימי עולם וכשנים קדמוניות.

[...] הספר הוא הביאור היקר והמהולל שהוא עטרת תפארת 'הצבי ישראל' ומלאכת שמים הכי נכבדה שלו, אוצר נחמד וסגולה להרמת קרן תורתנו הקדושה, חוסן ויקר לדת מורשה קהלת יעקב, אשר אין ערוך אל החדושים הרבים אשר חדש הגאון וחכם גדל דעה [...]

[...] כל אחד, אשר קרא את הספרים 'אגרות צפון' וספר 'חורב', בעצמו יבין וישער מה רב טוב צפון בביאור שלו על התורה, אשר בו כלול כל עקרי ורובי תורתו וחכמתו של הגאון הירש זצ"ל ומה עמקו מחשבותיו לגלות תעלומות הווכמה ונפלאות מתורת ה' [...].²³

22 השתמשתי במהדורה שיצאה לאור בשנת תשמ"ה, הוצאת אגודת חסידי ראדזין בארץ ישראל, בני ברק. מכתבו של רש"ר הירש נכתב ביום שישי, ערב שבת קודש פרשת חיי שרה תרל"ה (1874). אני מודה לר' נפתלי גולדברג שהפנה את תשומת לבי למקור הזה.

23 רש"ר הירש, ספר תורה אור, כולל חמשה חומשי תורה [...] עם תרגום אשכנזי, מ"ש אהרנזאן (מתרגם), וילנה תרנ"ה.

שני ספרים אחרים של רש"ר הירש, 'אגרות צפון' ו'חורב', גם הם תורגמו לעברית ונדפסו עם ההסכמות של הרב ספקטור.²⁴ באופן כללי, הסכמה רבנית איננה טקסט מדעי או עמדה ביקורתית – מי שכותב את ההסכמה מסכים מלכתחילה עם המחבר, לפחות באופן שטחי. לא זו אף זו, הרב המעניק את ההסכמה גם מכיר בדר כלל את המחבר אישית, ולכן הסתייגויותיו האפשריות לרוב אינן נכתבות במפורש. לעתים, הדברים שעליהם עובר הכותב בשתיקה, בגוף ההסכמה, יכולים להיות יותר חשובים מהמפורש בה.²⁵ ואולם, במקרה שלנו, ההסכמה שונה כליל מההסכמות הסטנדרטיות. החום המורגש בסגנון הכתיבה של הרב ספקטור כלפי רש"ר הירש אינו מזויף או מוגזם. יש לנו כאן דוגמה של ראש ישיבה ופוסק ליטאי דגול, שידע היטב ומבפנים את פרטי הפילוסופיה של רש"ר הירש וקרא את כתביו ולא היסס להמליץ בהתלהבות על קריאת ספריו. אין רמז לכך שהרב ספקטור ראה פגם כלשהו בתכניה המוצהרת של הנאו-אורתודוקסיה הגרמנית.

מעולמם של החסידים מצאנו עדות אחת, זו של הרבי ר' חיים הלברשטאם מצאנז.²⁶ אחרי שבה ארוך ומפורט של רש"ר הירש והישגיו, סיכם הרבי את דבריו באמרו: 'מה שאני עבור גליציה, זה מה שרב הירש מהווה עבור גרמניה'.²⁷ ה'דברי חיים' לא סייג אפוא את תהילתו של רש"ר הירש בהגבלה כלשהי של הרלוונטיות של תעד"א. אבל ספק אם מקור זה, שהתפרסם שנים רבות לאחר המעשה, הוא אמין.²⁸ לא נוכל לסיים את הדיון במזרח אירופה בלי להזכיר את תנועת המוסר הליטאית. הרב ישראל ליפקין מסלנט,²⁹ פגש את רש"ר הירש ב-1876, כאשר הרב הירש היה

24 הנ"ל, ספר אגרות צפון [...], מ"ז אהרנזאהן (מתרגם), וילנה תר"נ; ספר חורב [...], מ"ז אהרנזאהן (מתרגם), וילנה תרנ"ג. ספר חורב נדפס גם עם הסכמותיהם של רבנים רבים אחרים בעלי שיעור קומה, ובהם, בין השאר, הרב אליעזר גורדון מטלז, שלא התייחס לרש"ר הירש עצמו אלא הביע יחס עקרוני וחיובי לספר חורב, שככל הנראה קראו בלי למצוא בו שום פסול אידאולוגי. בין ההסכמות גם דברים נלהבים על אודות רש"ר הירש, אך מדמויות רבניות משניות, כגון הרב בן ציון שטרנפלד (רבה של עיר בילסק).

25 כך למשל ההסכמות של הרב שך והרב אלישיב לביוגרפיה של רש"ר, יובאו להלן, עמ' 295–296.

26 1876–1793. נודע בשם ספר השו"ת שלו, ה'דברי חיים'.

27 א' סורסקי, שלוחא דרחמנא: פרקי חיים ויצירה של הגאון החסיד רבי שרגא פייוול מנדלוביץ מקים עולה של תורה באר"ב, ירושלים 1992, עמ' 30–31, 34 הערה 30.

28 מדובר בשמועה בעל-פה שהתפרסמה כמה דורות לאחר פטירת ה'דברי חיים', כך שניתן לשאול אם לייחס לה משקל רב, אך לפי ההערה שבספר אושרה השמועה על ידי שתיים או שלוש עדויות שונות.

29 1883–1810. ממיסדי תנועת המוסר.

עסוק בפעילותו מול הרשויות למען חקיקת חוק ההפרדה מהקהילה הרפורמית. מדיווח שנמסר בידי גורם שלישי עולה כי הרב סלנטר הביע את דאגתו באשר לדור הצעיר ברוסיה, שכן חלק ממנו כבר התחיל להתרחק מהיהדות המסורתית, והוא זקוק לספרים בשפת אמו על מנת לחזור בתשובה. רש"ר הירש הציע לו לתרגם ספרים מסוימים שכבר נתפרסמו בשפה הגרמנית. לאחר הפגישה מיהר הרב סלנטר לקרוא את אגרות צפון. הוא התרשם מהן כל כך עד שדרש שהספר יתורגם לא רק לרוסית, אלא גם לעברית.³⁰

משני מקורות הנראים לכאורה יותר הגיוגרפיים עולה תמונה דומה, ולפיהם היה הרב סלנטר נוהג לומר 'האם יש גן עדן מספיק גדול עבור הרב הירש?',³¹ והסבא מקעלם³² ביטא גם הוא הערכה כלפי הישגיה של הנאו-אורתודוקסיה הגרמנית.³³ עם זאת, על אף ההערכה שזכו לה תעד"א ורש"ר הירש בקרב ראשי תנועת המוסר, אשר גילו בה עניין רב, נראה כי אלה לא ראו בה שיטה אידאלית, ולכל הפחות לא ראו לנכון לייבא אותה למזרח.³⁴ לדידם, תעד"א הייתה אמנם רבת תועלת כאשר מדובר היה בגרמניה, אך לא בקרב קהילות רוסיה. אף כי יחסם ללימודי חול לא היה שלילי בהכרח, בעלי המוסר היו מתנגדים בתקיפות לקליטת יסודות תרבותיים מערביים אל תוך אורח החיים המסורתי.

יש בידינו עדויות אף מהמחנה האורתודוקסי ההונגרי. כאשר ה'חתם סופר' נפטר, בשנת 1839, טרם נוסדה תעד"א כשיטה חינוכית, אבל הביוגרפים של רש"ר הירש

- 30 על הפגישה בדיווח הרב נפתלי הרץ אהרמן, שסייע בארגון הפגישה: Meeting of Giants', *Der Israelit* 47 (1906), pp. 12-22. תורגם לאנגלית באתר: http://www.stevens.edu/golem/llevine/rsrh/salanter_two_giants.pdf (נבדק לאחרונה ב-2.2.2015). ראו גם: ע' אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 261-262 (קלוגמן, רש"ר הירש [לעיל הערה 1], עמ' 148, קבע בטעות את זמנה של פגישה זו שלוש שנים קודם לכן, בשנת 1873).
- 31 קלוגמן, שם, עמ' 66. המחבר הסתמך על מכתב של שלמה אהרמן, בנו של נפתלי הרץ אהרמן (המוזכר לעיל, בהערה 30), שהיה קרוב לר' סלנטר. מכתב זה אינו בידי.
- 32 רבי שמחה זיסל זיו (1824-1898), מגדולי תלמידיו של רבי ישראל סלנטר.
- 33 הרב שמחה זיסל מקעלם, 'לשמור את דרך עץ החיים', עמנואל, רש"ר הירש (לעיל הערה 1), עמ' 183-184.
- 34 אטקס, ר' ישראל סלנטר (לעיל הערה 30), עמ' 261-262, 305-308; M. Shapiro, *Between the Yeshiva World and Modern Orthodoxy: The Life and Works of Rabbi Jehiel Jacob Weinberg, 1884-1966*, Oxford and Portland, OR 1999, p. 45

9] הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

מצביעים על תיאור מרתק של מפגש בין ה'כתב סופר', בנו וממשיכו של ה'חתם סופר',³⁵ ובין רש"ר הירש.³⁶

על פניו, נראה כי גם סיפור זה כולל מאפיינים הגיוגרפיים: הכתב סופר, שחזר ממסע ארוך בגרמניה, מצא ציבור רב שנתקבץ לשמוע ממנו איך הוא התרשם ממפגשו עם רש"ר הירש. הכתב סופר העיד על גאונותו ובקיאותו הנפלאות של הרב הירש, שעולות בהרבה לדעתו על אלו של גדולי המזרח. כן מסר הכתב סופר, כי רש"ר הירש עצמו לא היה מודע לגדולתו. מקור זה ספק אם אמין הוא, שכן לא נכתב סמוך לאירוע המתואר בו, כי אם לאחר שנים רבות.

גם המקורות האחרים שבידינו על אודות יחסם של גדולי הונגריה לרש"ר הירש התפרסמו שנים רבות לאחר המעשה. למשל, לפי עדות אחת שיבח האמרי א"ש³⁷ את הספר 'חורב' של רש"ר הירש ואמר שהספר כולל את ההסבר הנאה ביותר לרעיונות העומדים מאחורי הלכות שבת.³⁸ כאמור, אמינותן של עדויות אלה שנויה בספק. עם זאת, עולה מכולן אותה מסקנה, כי גדולי הונגריה העריכו את רש"ר הירש ותורתו, מה שמחזק את הסבירות כי הערכה כזו שררה גם בזמן אמת. מבחינתנו, מעניין לציין שדווקא גדולי הונגריה, שתמכו בסיסמה 'החדש אסור מן התורה' (אם כי הם היו קצת יותר מתונים מהחתם סופר עצמו), כנראה התייחסו לרש"ר הירש ולשיטתו באופן חיובי מאוד.

35 רבי אברהם שמואל בנימין סופר, 1872–1815.

36 קלוגמן, רש"ר הירש (לעיל הערה 1), עמ' 102. לא הצלחתי לראות את המקורות שהוא ציין אך דומה כי הם פורסמו זמן רב לאחר האירועים. R. Y. Perlow, 'Rav S. R. Hirsch: The Gaon in Talmud and Mikra', R. E. Glucksman et al. (eds.), *Moreshet Tsvi: The Living Hirschian Legacy, Essays on 'Torah im Derech Eretz' and the Contemporary Hirschian Kehilla*, Published for K'hal Adath Jeshurun, New York, Feldheim 1988, p. 78.

37 ראו לעיל הערה 10.

38 D. I. Grunfeld, *Three Generations: The Influence of Samson Raphael Hirsch on Jewish Life and Thought*, London 1958, p. 44. גם הרב שלמה שפיצר, חתנו של החתם סופר ולימים רבו של ה'שיפשו' המפורסם שבוינה, אמר ש'לה' הקדיש [רב הירש] את כל חייו, לה' ולתורתו הקדיש כל מחשבת רוחו ותנועת לבו [...] מי שקורא את האגרות צפון מרגיש שהבנתו של היהדות שונה מזו שקדמה לקריאה, וכי הקריאה הפכה אותו לכן-אדם חדש'. מתוך: S. Ehrmann, *Samson Raphael Hirsch: Als Wegweiser für Judentum in Lehre und Leben*, Zürich 1960, pp. 37-38; התרגום שלי, ע"ב. לא הצלחתי לאתר ציטוט זה בספרו של הרב שפיצר, 'תקון שלמה'.

היחס לרש"ר הירש בתקופת חייו ניתן אפוא לסכם ולומר ששיטת תעד"א עוררה הסתייגות מסוימת אצל כמה רבנים אורתודוקסיים במזרח, שראו בה סטייה מהמקובל. ברם, ביקורת זו לא הייתה חריפה בתקופה זו. אמנם הנושא הבווער, באותן השנים, היה הפרדת הקהילות, שאתו הודהה רש"ר הירש, ואפשר כי עקב כך העלימו עין מסוגיית תעד"א. אבל לאור ביטויי ההתפעלות, שהיו נפוצים מאוד, דומה כי התמונה היא יותר מורכבת. עולה אפוא השאלה באיזו מידה ההערכה כלפי רש"ר הירש כפרשן, כהוגה מקורי וכאיש מעשה, בתקופת חייו אמורה גם במשנת תעד"א השנויה במחלוקת.

במבט ראשון, ניתן לטעון כי למעשה דברי השבחה כלפי רש"ר הירש ותורתו לא התייחסו כלל לתעד"א כי אם לאישיותו, ולהיבטים שאינם תעד"א בתוך משנתו – כגון פרשנות המקרא והצגת סמליות המצוות. בהקשר הזה, שבחיו של האמרי אש' על אודות הסבריו של רש"ר הירש על הלכות שבת יכולים לשמש יתמוכין לטיעון זה, ולפיו בני תקופתו של רש"ר הירש במזרח אירופה והונגריה הבחינו הבחנה חדה בין תעד"א לחלקים הנוספים שבהגות רש"ר הירש, ודחו את תעד"א.

סבורים אנו כי הסבר זה, המחלק בצורה חדה בין החלקים השונים במשנת רש"ר הירש, סביר הוא. עם זאת, ייתכן כי הוא אינו נותן דין וחשבון למציאות המשתקפת במקורות, וכי יש בו מעין רה"אינטרפרטציה של העובדות מהתקופה הראשונה לאור המצב הקיים בתקופה השנייה ובהתאם לדעה המקובלת במחקר. שכן, למעט עמדתם של בעלי המוסר, כל המקורות מהתקופה הראשונה אינם מבחינים הבחנה מפורשת בין חלקים שונים בתורתו של רש"ר הירש. להפך, הם מתייחסים אליה, על פניו, כמקשה אחת. כפי שנראה בהמשך, המצב שונה לחלוטין כשמתבוננים במקורות מהתקופה השנייה, שבין מותו של רש"ר הירש לבין מלחמת העולם השנייה, שבהם יש הבחנה ברורה בין תעד"א כהוראת שעה ובין חלקים אחרים בהגותו של רש"ר ואישיותו.

לא זו אף זו, מחלק מהמקורות שהבאנו, ובהם ההסכמות הנלהבות של הרב אלחנן ספקטור לספר חורב ולספריו האחרים של רש"ר הירש, וכן הפנייה של הרב ליינר לרש"ר הירש לקבלת הסכמה לספרו, מתקבל הרושם כי רש"ר הירש נתפס כדמות לגיטימית ללא סייג.

לאור זאת, יש מקום להציע הסבר חלופי לביטויי ההערכה שסקרנו לעיל. בטרם נציע הסבר כזה, עלינו לשאול שאלה קריטיות: מה בדיוק ידעו גדולי המזרח על אודות רש"ר הירש ושיטת תעד"א? ההסבר דלעיל מניח, באופן לא מפורש אך הכרחי, כי הייתה לבני סמכא במזרח עמדה מגובשת בדבר משנת רש"ר הירש אשר אפשרה להם להבחין בין חלקיה השונים – האם הנחה זו מתבקשת?

מבחינה מתודולוגית עלינו להיזהר כאן מאוד: הידע שבידינו אינו מספיק, ברובם המכריע של המקרים, להשיב על שאלה זו בוודאות ובמדויק. הרי רש"ר הירש כתב בגרמנית, דהיינו בשפה שעמיתיו במזרח לא הבינו כלל וכלל. לא זו אף זו, לא מצאנו שום התייחסות למצבה של יהדות גרמניה אצל מספר רב של גדולים; אמנם כעיקרון 'לא ראיתי אינו ראיה', ובוודאי אפשר שלא חיפשנו במקורות הנכונים, אבל בכל זאת חשבנו שהמרחק הגאוגרפי ושפת חיבורם הגרמנית של ספרי רש"ר הירש גרמו למיעוט בהכרה של כתביו במזרח.³⁹

ברם, רמזים אחרים מעלים את הרושם כי לפחות חלק מהגדולים במזרח היו מודעים לטיב משנתו של רש"ר הירש. למשל, יש בהסכמות הנלהבות של הרב ספקטור כדי אינדיקציה לכך כי הערכתו כלפי רש"ר הירש נבעה מהבנה של השיטה על כל ענפיה. כאן המקום לציין כי מאפיינים של תעד"א מופיעים בכל אחד מן הספרים החשובים של רש"ר הירש: בספר חורב (פרק פד, מצוות חינוך), באגרות צפון (אגרת יח) ובפירושו לחומש (למשל על בראשית ג 24; ויקרא יח 4; דברים ו 7 ועוד). מקומה של תעד"א בחיבורים הללו אמנם משני, בשונה ממרכזיותה במאמרים שהקדיש לה רש"ר הירש, אך הוא בהחלט קיים, כך שהקוראים בספריו של רש"ר הירש מן הסתם היו מודעים לה. נוסף על כן, יש מקום להניח כי גם מי שלא קרא את כתבי רש"ר הירש ורק שמע על האיש ועל מפעלו החינוכי נחשף באמצעותו לתעד"א כשיטת חינוך ייחודית. במילים אחרות, בצורה כזו או אחרת, הייתה תעד"א חלק בלתי נפרד של כל מישורי הפעולה של רש"ר הירש, הן העיוניים הן המעשיים, ולכן מי שידע על רש"ר הירש ידע גם משהו על תעד"א.

משכך, נוטים אנו לסבור כי מאורי המזרח החזיקו בידע על אודות רש"ר הירש ומשנתו, אשר ייתכן שלא היה מדוקדק, אך כלל בו הבנה מסוימת וחלקית על אודות תעד"א. אם כן, משמעות הדבר היא כי ביטויי ההערכה שסקרנו לעיל התייחסו למשנתו של רש"ר הירש כמכלול, כפי שהובנה, בצורה מקוטעת ככל שתהיה, במזרח. מסקנה זו מחזירה אותנו לשאלה איך ניתן להסביר הערכה זו למשנה נתונה במחלוקת כגון תעד"א בתקופה דנן?

ייתכן כי שני גורמים תרמו ליצרת מצב זה. בראש ובראשונה, יש להצביע על מצבה של היהדות הרבנית במזרח אירופה בפרק הזמן שמעסיק אותנו כאן; שם הגיעה

39 ברוח דומה כתב יעקב ברויאר: 'לא הכירו אותה, את יהדות אשכנז'. ראו: 'י' ברויאר, 'תורה עם דרך ארץ באספקלריה של יהדות מזרח-אירופה', ברויאר, תורה עם דרך ארץ (לעיל הערה 7), עמ' 163.

המודרנה בשלב היסטורי מתקדם יותר מאשר במערב אירופה (למשל, ברוסיה נשאר החוקים המפלים נגד היהודים עד המהפכה הרוסית בפברואר 1917), והתפתחותה התאפיינה ביותר הדרגתיות ובפחות רדיקליות מאשר בגרמניה ובהונגריה. לפיכך היו התגובות הרבניות מגוונות יותר מאשר במערב, אם כי התכליות המהותיות של כל האסטרטגיות האורתודוקסיות היו תמיד להגן על ההלכה.

בשעה שהסמכויות הרבניות במרכז אירופה ובמערבה התמודדו עם השינויים החדים, המהירים והמאיימים, האתגר המרכזי שהעסיק את הסמכויות הרבניות במזרח לא היה העימות בין מסורת למודרניות, וגם לא הסתירה בין התרבות המערבית האוניברסלית ליהדות הפרטיקולריסטית, אלא בעיקר המחלוקת הפנים-יהודית שבין החסידים למתנגדים. רק כאשר הגיעה סוף סוף ההשכלה המודרנית למזרח, הצטמצם כבר הפער בין החסידים למתנגדים, ותנועה חדשה החלה להשפיע על המרחב הליטאי – תנועת המוסר. כעת יכלו החסידים והמתנגדים להתאחד אל מול האויב החדש. כאן, האדמור"ים והרבנים לא יצרו שיטה מסודרת ומאורגנת בדומה לתעוד"א הגרמנית ולסיסמת 'חדש אסור מן התורה' ההונגרית, ואף סירבו לאמץ את עקרון הקהילה הנפרדת. הם בחרו בדרך של התבצרות תרבותית, המבוססת על טיפוח מוסדות חינוך ודת.⁴⁰ זאת אומרת שגדולי המזרח לא ראו את תעוד"א כחלופה אפשרית לסכנה אקטואלית. הם הסתכלו אפוא על תעוד"א מנקודת מבט כמעט מנותקת, ויכלו לראות בה לא משנה יריבה ומאיימת, אלא שיטה חלופית לדרכם, לגיימימת, אם כי ללא ספק שונה.

שנית, יש להתחשב בעובדה כי גרמניה הייתה בעיני גדולי המזרח 'מקרה אבוד'. מצד אחד, הדלתות של הגטו, שהיו סגורות במשך מאות שנים, נפתחו במאה השמונה עשרה להודמוניות מקצועיות, חברתיות ואינטלקטואליות חדשות. מצד שני, אורח החיים המסורתי אבד, כאשר יהודים רבים התבצרו, התבללו בחברה שהקיפה אותם או ניסו לתקן את הדת על מנת להתאימה לערכים המודרניים. לרוב, תהליכים אלה התרחשו במהירות רבה, והסמכויות הרבניות התייאשו מלמצוא תשובות לבעיות הזמן; הן העדיפו להתרכז במיעוט שנשאר נאמן למסורת ולבנות מעין חומה לשם הגנה עליו.⁴¹

40 בראון, יהדות אורתודוקסית (לעיל הערה 8), עמ' 215–244, ובמיוחד עמ' 229.

41 ספרות המחקר כאן היא ענפה, אציין רק כמה מן המחקרים היותר מפורסמים: י' כ"ץ, היציאה מן הגטו: הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים, 1770–1870, תל אביב תשמ"ו, עמ' 61–81, A. S. Ferziger, *Exclusion and Hierarchy: Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity* (Jewish Culture and Contexts),

על הרקע הזה העריכו גדולי המזרח את פעולתו של רש"ר הירש. ואכן, האם ניתן היה לשער שרנסנס אורתודוקסי יכול היה להתרחש במדינה שממנה צמחה הרפורמה, בקהילת פרנקפורט שרק מעט מחבריה היו שומרי מצוות? הישגיו של רש"ר הירש ומשנתו היו בלתי צפויים לחלוטין. במיוחד יהודי המזרח, שראו עצמם כמוגנים יחסית במגדל שן, בירכו את רש"ר הירש על יזמתו ועל הצלחתו המפתיעה. עד כמה שהבינו את משנת תעד"א, הם ראו בה לרוב שיטה לגיטימית וכשרה.

ב. תעד"א בעיני גדולי המזרח עד פרוץ מלחמת העולם השנייה

שיפור בהבנת תעד"א במזרח

התקופה השנייה התאפיינה קודם כל בהבנה טובה יותר של שיטת תעד"א בקרב דובריה של האורתודוקסיה המזרח אירופית. תמורה זו נגרמה בשל שתי תופעות חדשות: ייסודה של 'אגודת ישראל' הצעירה, שהיוותה מקום מפגש בין יהודי גרמניה לעמיתיהם מן המזרח במשך כמה עשרות שנים,⁴² ומפעל התרגום של כתבי רש"ר הירש לשפות היהודיות המדוברות, שהחל בתקופה הקודמת.

על תרגום כתביו של רש"ר הירש, ועל הישגיו של רש"ר הירש בגרמניה, מספר בהתלהבות הלל צייטלין,⁴³ במאמר שפרסם בעיתון היידיש 'מומנט', שיצא לאור בוורשה, ארבעים שנה אחרי מות רש"ר הירש. המאמר מתאר את ההתקדמות בהנגשת כתבי רש"ר הירש ליהודי המזרח:

לפני עשר-חמש עשרה שנים ידעו מעט מאוד אנשים בפולין שפעם יהודי גדול בשם שמשון רפאל הירש חי בגרמניה, שהוא נלחם נגד הרפורמה בהצלחה רבה

Philadelphia 2005, pp. 1-17; M. Breuer, *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871-1918: Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*, Frankfurt a.M. 1986, pp. 4-7

42 לא כאן המקום לעמוד על פרטי היווסדותה של אגודת ישראל ב-1912 בעיר קטוביץ שבפולין. יצוין רק שהנשיא הראשון של הארגון היה יעקב רוזנהיים מגרמניה, אבל התמיכה של כמה ממאורי המזרח, כמו החפץ חיים והרבי מגור, הבטיחה שהאינטרסים של המזרח יבואו בה לידי ביטוי. היהודים הגרמניים איבדו עד מהרה את ההגמוניה באגודה לטובת נציגי המזרח. ראו: שפיר, בין עולם הישיבות (לעיל הערה 34), עמ' 44.

43 1871-1942, הוגה דעות, סופר ופובליציסט יהודי. נולד למשפחה חב"דית, היחשפותו למודרניות הביאה אותו לספקות קשים באמונה ולתקופה שבה פסק מלשמור מצוות, אבל לאחר מלחמת העולם הראשונה חזר לאמונת אבותיו.

וייסד בפרנקפורט קהילה דתית מאוד, שהיא עדיין מרכז של תורה ויראת שמים. חוץ מזה, האיש גם חיבר כמה כתבים יהודיים מעולים בשפה הגרמנית. רק עתה [...] תורגמו לידיש כמה מספריו של שמשון רפאל הירש. כותבים עליו, נושאים עליו הרצאות, והשם הירש קונה לעצמו תמיד יותר פופולריות בחוגים היהודים הדתיים שבפולין [...].⁴⁴

ביטויי הערכה

ביטויי הערכה לרש"ר הירש ולשיטתו נאמרו ונכתבו גם בתקופה הזו, אם כי כעת הם התייחסו בצורה ספציפית יותר לאישיותו של רש"ר הירש. כך למשל העיד ר' שמעון שוואב על הרבי מגור⁴⁵ שזה אמר בפניו שרש"ר הירש היה 'ספר מוסר חי'.⁴⁶ כאשר תורגם חיבורו אגרות צפון להונגרית חיבר הרב פוקס מגרוסורדיין הסכמה לתרגום, ובה התברך כי ספר חשוב זה של רש"ר הירש הפך לנגיש ליהודי הונגריה.⁴⁷ שני מקורות הללו הנם מיד ראשונה ואמינים. הרב חיים עוזר גרודזנסקי, שאמנם הסתייג (כמו רוב מנהיגי מזרח אירופה) מרעיון הפרדת הקהילות,⁴⁸ גם שיבח את הישגיו ואת פעולתו של רש"ר הירש, והוא העניק הסכמה נלהבת ל'מיטב הגיון', ספר קטן שהודפס בוויילנה בשנת 1913, הכולל כתבים פילוסופיים ואתיים של רש"ר הירש.⁴⁹

עם ביטויי ההערכה האמינים נמנית גם אמירתו של הרב שרגא פייבל מנדלוביץ,⁵⁰

- 44 תרגום שלי מן המקור הגרמני. העתק של המאמר פורסם אצל: H. Zeitlin, 'Samson Rafael Hirsch im Osten', *Der Israelit* 12 (1929), p. 9
- 45 כנראה ה'אמרי אמת', ר' אברהם מרדכי אלטר (1866–1948), או ה'בית ישראל', ר' ישראל אלתר (1894–1977). ה'שפת אמת' נפטר שלוש שנים לפני לידתו של הרב שוואב.
- 46 'Rav S. R. Hirsch: The Leader and the Fighter', R. Sh. Schwab, גלוקסמן, מורשת צבי (לעיל הערה 36), עמ' 62. בביטוי דומה השתמש, לפי השמועות, הרב יוסף חיים זוננפלד (1849–1932), רבה הראשון של העדה החרדית בישראל) ביחס לרב שלמה ברויאר (שאמנם הייתה לו גישה מעט שונה מזו של רש"ר הירש, אך ככלל נתפס כממשיך דרכו של הרב הירש וכנציג הנאמן של תעוד"א הגרמנית בזמנו), שהיה בעיניו 'הכותל המערבי החי'. ראו: R. J. Breuer 'Rav. Dr. Salomon Breuer: His Life and his Times', גלוקסמן, שם, עמ' 39.
- 47 אהרמן, ששון רפאל הירש (לעיל הערה 38), עמ' 38.
- 48 בראון, יהדות אורתודוקסית (לעיל הערה 8), עמ' 229.
- 49 אהרמן, שמשון רפאל הירש (לעיל הערה 38), עמ' 38–39. העתק של ההסכמה המקורית מופיע באתר: <http://www.daat.ac.il/daat/v1/metavhigayon/metavhigayon01.pdf>. נבדק לאחרונה ב־2.2.2015.
- 50 1948–1886. מהראשונים והבולטים במנהיגי היהדות החרדית בארצות הברית במאה העשרים. הקים וניהל מוסדות לימוד וחינוך חרדיים, הראשונים מסוגם באמריקה.

[15] הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

שהכריז בפומבי שאינו מבין איך בחור ישיבה אמריקאי יכול להיות יהודי בלי עותק משלו של אגרות צפון.⁵¹ ברם, ביטויי השבח היו המיעוט מול הדרישות להגביל את תוקף משנת רש"ר הירש לתקופת היווצרותה ולמקומה.

ביקורת מתונה של תעד"א: הגבלת תוקפה משבחה של שיטת תעד"א, שבתקופה הקודמת לא נזקקו בעצם לשאלה של שייכות תעד"א להקשר חייהם, נזקקים כעת להתמודדות חדשה. דוגמה אופיינית של אהדה מרחוק, אך הסתייגות מיחס של קרבה, עולה מן האנקדוטה המקסימה של ביקור הרבי מבעלזא בקהילת פרנקפורט. על פי המסופר, הראו לרבי את המוסדות השונים שהצטיינו בצד האסתטי שלהם ובניקיונם, בניגוד למצב השורר המזרח, ובכל פעם אמר הרבי בידיש 'גאנץ שיין, גאנץ שיין (=יפה מאוד, יפה מאוד)'. בסוף הסיוור הוא חזר ואמר 'גאנץ שיין, גאנץ שיין, והוסיף 'אובר צי א שידעך קימט דוס נישט (=אבל שידוך לא ייצא מזה).⁵²

בתקופה זו רצה הר' מאיר הילדסהיימר להעביר את בית המדרש לרבנים מברלין לארץ-ישראל. אל מול השאיפה להעביר מוסד כזה אל מחוץ למקומו המקורי הביע הרב חיים עוזר גרודזנסקי, שהזכרנו לעיל בין המשבחים, את התנגדותו הנמרצת והמפורשת במכתבו מיום ג' דחנוכה תרצ"ד (1934) אל הרב מאיר הילדסהיימר.⁵³ הרב חיים עוזר גרודזנסקי ראה את הדוקטרינה הספציפית של יהדות גרמניה האורתודוקסית כסוג של פשרה, כעניין שטוב לאזור היווצרותו ולתקופתו אך התפשטותו למקומות אחרים איננה רצויה כלל וכלל.

עמדתו של החפץ חיים, העולה מכמה מקורות הנמצאים בידינו, משלבת הערכה

51 ראו ציטוט מהר' אברהם אבא פרידמן, אחד מן התלמידים המובהקים של הר' שרגא פיבל מנדלוביץ, אצל: קלוגמן, רש"ר הירש (לעיל הערה 1), עמ' 66. עדויות אחרות רבות נמצאות בביוגרפיה של הרב מנדלוביץ: Y. Rosenblum, *Reb Shraga Feivel: The Life and Times of Rabbi Shraga Feivel Mendlovitz: The Architect of Torah in America*, Brooklyn, NY 2001 (לפי המפתח: 'Hirsch').

52 מ' פרידמן, מפגש יהדות תעד"א, ברויאר, תורה עם דרך ארץ (לעיל הערה 7), עמ' 173. אמנם מועדו המדויק של המעשה לא צוין בבירור במאמר של פרידמן, אבל אני מניח שהוא התרחש אחרי מות רש"ר הירש, כי אין תיאור של מפגש בין הרב הירש לרבי מבעלזא. ממאמרו של פרידמן לא ברור מי היה הרבי'.

53 ברויאר, תורה עם דרך ארץ (לעיל הערה 7), עמ' 167. תיאור מפורט נמצא אצל: שפירו, בין עולם הישיבות (לעיל הערה 34), עמ' 129–134.

כלפי רש"ר הירש כמנהיג דתי עם שאיפה לשיטה טובה יותר מתעד"א בכל מקום וזמן שאפשר. הוא שלח מכתב המלצה לר' משה זלמן אהרנסון, מהדיר הספר חורב בלשון העברית, ובו הביע את השערתו כי תרגום זה יועיל ליהודים רבים.⁵⁴ הרב מיכל זלמן שורקין העיד בשם אביו, הרב יעקב משה שורקין, שלמד כשש עשרה שנים בישיבת החפץ חיים (=הח"ח) בראדין, שהחפץ חיים שיבחה את רש"ר הירש ואמר עליו שהוא היה מלאך מן השמים להציל את יהודי אשכנז.⁵⁵ ואף תלמידו של החפץ חיים, הר' שמעון שקופ, אמר כי 'ר' שמשון איז א גאון און א צדיק (=הוא גאון וצדיק).⁵⁶ ואולם, דא עקא: לשם הצלת יהודי גרמניה היה רש"ר הירש מלאך מן השמים, אך ליהודי המזרח שיטתו הייתה פסולה. ואכן, כשהבין שהשעה כשרה לכך, בשנת 1923, שלח החפץ חיים מכתב גלוי לכל התלמידים היהודיים שבגרמניה, שבו הוא הציע להם לשהות כמה שנים בישיבה, מסגרת טהורה ללימוד תורה לשמה.⁵⁷

מפגש ברור של ההנהגה הרבנית מהמזרח עם שקיעת הפופולריות של תעד"א עולה מההתכתבות שיוזם בשנת 1933 הרב שוואב לכמה גדולי התורה במזרח. במכתבו ביקש את דעתם בשאלה אם אסור או מותר, מנקודת מבטה של ההלכה, להקדיש זמן ללימודי חול. שאלתו של הרב שוואב, שידיעותיו בתורה נרכשו בישיבות הגדולות שבליטא, הייתה אם הנסיבות של גרמניה בתקופת רש"ר הירש והרב עזריאל הילדסהיימר, שגרמו להם להתיר לימודים כלליים, נשארו בנות תוקף בשנות השלושים של המאה העשרים. מעצם העובדה שמכתב זה נשלח לחכמי המזרח משתמע שסמכותם של רבני גרמניה לא הספיקה לר' שוואב ולתלמידיו. הם הרגישו שיש פער בין היהדות האמתית' לאורתודוקסיה הנהוגה בגרמניה.⁵⁸

שלושה ראשי ישיבה ורב אחד השיבו לר' שוואב: הרב אברהם יצחק בלוך,⁵⁹ הרב

54 ספר מאיר עיני ישראל: עובדות והנהגות, הלכות והליכות של רבי ישראל מאיר הכהן מראדין בעל 'חפץ חיים' ו'משנה ברורה', ד, בני ברק תשס"א, עמ' 536 (יצא בעילום שם).

55 ש"מ זלמן, מגד גבעות עולם, ירושלים תשנ"ט, עמ' נה.

56 שם.

57 שפיר, בין עולם הישיבות (לעיל הערה 34), עמ' 90–91.

58 התשובות נדפסו בסוף ספר 'שערי תלמוד תורה' (מהד' סיון, תשמ"ז) של הרב יהודה לוי, רקטור (אז) של מכון לב בירושלים, וכן בכתב העת 'מעייני', ניסן תשל"ו. ראו גם: J. Schacter, 'Torah u-Maddah Revisited: The Editor's Introduction', *The Torah u-Maddah Journal* 1

(1989), pp. 1-16

59 ראש ישיבת טלו.

[17] הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

אלחנן וסרמן,⁶⁰ הרב ברוך דב לייבוביץ⁶¹ והרב יוסף רוזין מרוגוצ'וב.⁶² כל ארבעת המשיבים ביטאו שיטה שוללת. עובדה זו מפתיעה במידת-מה, כי המחקר הראה שבמוסדותיהם של רבים מגדולי ליטא הקדישו זמן ללימודי חול, עם כי באופן פחות אינטנסיבי מאשר בגרמניה.⁶³ ואולי הפשר נמצא בחלוקה בין לכתחילה ובין בדיעבד: בעולם מושלם היו גדולי ליטא מעדיפים לשלול כל ערך חיובי מלימודי חול, אך למעשה נאלצו לעתים לא רחוקות להתפשר ולהרשות מידה מסוימת של חכמות חיצוניות במוסדותיהם. הקיצוני ביותר היה הר' לייבוביץ, שפסל לגמרי את לימודי החול, אשר היו בעיניו בזבוז זמן במקרה הטוב. ר' יוסף רוזין סייג את דבריו והתיר למוסד ציבורי ללמד אמנות, רפואה וחכמת תקופות, ולאב ללמד לבנו שאר החכמות. בין שני הקטבים האלה, הרב וסרמן והרב בלוך נתנו תשובה המבדילה בין מקומות ותחומי ידע שונים, אבל ברור שגם לדעתם תעד"א פסולה כאידאל לא רק למזרח, אלא גם למערב.

יצוין עוד שהרבי מגור, ר' אברהם מרדכי אלטר, סירב לתת תשובה בכתב, למרות התנגדותו לתעד"א, בטענה שחייבים להגן על כבודו של רש"ר הירש.⁶⁴ יצוין כי בישיבות שתחת חסותו של ה'אמרי אמת' למדו לימודי חול מינימליים כדי לצאת ידי חובת החוק הפולני,⁶⁵ אף שהרבי עצמו התנגד לתעד"א. שוב, אנחנו נפגשים פעם עם הדעה הרווחת ביותר בתקופה השנייה: הערכה לרש"ר הירש שצמודה לה ביקורת על דעותיו.

ביקורת קיצונית: שלילת תעד"א אף בדיעבד
לעומת כל אלה, אדמו"רי חב"ד סירבו להכשיר את תעד"א אפילו לשעתה ולמקומה המקוריים. לדעתם משנתו של רש"ר הירש היא טעות היסטורית, ואין להעניק לה שום

- 60 ראש ישיבת ברנוביץ. תשובתו נמצאת גם בספרו 'קובץ שיעורים', ב, סימן מז.
61 תלמיד מהר"ח מבריסק. תשובתו נמצאת גם בספרו 'ברכת שמואל', א, סוף מסכת קידושין.
62 1936–1858. מפורסם בכינוי הרוגוצ'ובר על שם עיר הולדתו. רבה של העיר דווינסק ומתבר ספרי השו"ת צפנת פענח.
63 ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתוותה, ירושלים תשס"ה, עמ' 225.
64 שפירו, בין עולם הישיבות (לעיל הערה 34), עמ' 153.
65 ראו: א' זמבא, "מתיבתא" בוורשה, ש"ק מירסקי (עורך), מוסדות תורה באירופה: בכניינם ובחורבנם, ניו יורק 1956, עמ' 375–376 (שם נאמר גם כי הרבי ממונקאטש, הרב ר' חיים אלעזר שפירא, תקף את הרבי מגור על כך ועורר שעוררייה רבתי); וגם אצל: G. Bacon, *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland 1916-1939*, Jerusalem 1996, pp. 145-146

ערך חיובי. כך התבטא ר' שלום דובער שניאורסון:⁶⁶

כל אותן במדינותינו הרוצים לשתף התורה (להבדיל) והחוכמות החיצוניות כדרך האשכנזים האם כוונתם לרעה ח"ו, לא, [...] אם כי לענייננו אשר באשכנז פעלו על-ידי זה איזה הטבה אך אנו רואים גם כן המגרעות הגדולות אשר בזה, כי על-ידי זה באו למצב אחר בכלל אשר לא נוכל להסתפק כלל במצב יהדותם.⁶⁷

לדידו של הרשב"ב, השפעתה של תעוד"א על היהודים הגרמניים גרועה. בגללה הם בבחינת 'גוף בלי ראש', ונשאר 'בלי תורה, בלי תפילה, ועם מעט מאוד מעשים טובים',⁶⁸ והם חסרי יראת שמים.⁶⁹ הרבי אף הרחיק לכת בטענה כי החפץ חיים תמך בייסודה של אגודת ישראל אך ורק מפני שהוא לא הבין את טבעם האמתי של יהדות גרמניה (כך!).⁷⁰ בנו ויורשו, הרבי יוסף יצחק שניאורסון,⁷¹ המשיך באותו כיוון ואמר בחריפות נפלאה:

אשכנז יש לה שיטה מסוימת ומוגבלת, והיא אשר יקראוה בשם 'איחוד התורה והחיים' או 'תורה עם דרך ארץ' [...] רבני אשכנז וביותר עסקני אשכנז, משובשים בשיטה זו, כי הניסיון היומי מראה להם בפומבי חי, כי נשאר – המוחנכים על פי שיטת אשכנז – בלא תורה ובלא תפילה, וגם במעט מעשים טובים, עד כי הטובים והמעולים שבהם המה כגוף מוצק, מעשה ידי חרש אבן. דעותינו מרוחקות מן הקצה אל הקצה [...]. האם נוסדה ישיבה אחת, חדר ישראל אחד, וכי, במשך עשרים שנה? [...] והכל רק באשר [אשכנז] הולכת ומצטמקת בשיטתו 'איחוד התורה והחוכמה', עד כי החוכמה הבליעה את התורה ח"ו, וגם בקיום המצוות נגעה במאוד, כי מה נשאר לאשכנז, רק מצוות יבשות, דיא טרוקענע תפילין און דער מוכרח-דיקער שבת, ומזמן לזמן נמצאים ומחדשים הכשירות ופשרות [...].⁷²

66 1860–1920. מכונה האדמו"ר הרשב"ב. האדמו"ר החמישי בשושלת אדמו"רי חסידות חב"ד.

67 ר' ז' וואלף (עורך), אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה, ירושלים תשס"ו, עמ' 132; אגרות קודש, ה, עמ' 323.

68 אגרות קודש, ה, עמ' 5–14.

69 שם, ב, עמ' 465.

70 שם, עמ' 693.

71 1880–1950. מכונה האדמו"ר הריי"צ. האדמו"ר השישי בשושלת אדמו"רי חסידות חב"ד.

72 וואלף, אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה (לעיל הערה 67), עמ' 143.

[19] הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

חשוב לציין כי לא נמצא בידינו שום תיעוד של ביקורת על רש"ר הירש עצמו. כמו כן, מתיאור המצב הרוחני של יהדות גרמניה אצל אדמורי חב"ד עולה כי הם התרכזו יותר בכישלונות של תעד"א כתנועה המונית ופחות בהישגים של הדמויות המובילות, שהצליחו לאחד תורה ודרך ארץ והיו דמויות לחיקוי. יחד עם זאת, ספק עד כמה הניואנסים הללו ממתיקים את התמונה. האמת היא כי ההתקפה הבוטה למדי, שנאמרה מפי אדמו"רי חב"ד, נשארה דעת יחיד, ולא מצאנו לה חבר.⁷³

היחס לרש"ר הירש בתקופה שבין פטירתו ובין מלחמת העולם השנייה

תקופה זו אורכה כחמישים שנה, ובמרכזו מלחמת העולם הראשונה. כל הגורמים בזירה האירופית השתנו בה בדרמטיות, ובאופן בלתי נמנע, וגם הזרמים השונים ביהדות אירופה עמדו מול אתגרים חדשים.

ביטויי הערכה בתקופה הנידונה התרכזו אפוא סביב אישיותו של רש"ר הירש עצמו. חוץ מהמקרה החריג של עמדת חב"ד הביקורתית-הקיצונית, הרוב המוחלט של גדולי התורה התייחסו לתעד"א בשליליות מתונה. תורה עם דרך ארץ אולי הייתה משנה טובה – אבל רק אז ושם, בנסיבות הספציפיות של גרמניה באמצע המאה התשע עשרה.

דומה, שוב, כי ניתן להסביר בקלות מצב זה בהתחשב ביחסי הגומלין שבין יהדות גרמניה ליהדות המזרח. אכן, שלא כמו בחיי רש"ר הירש, בתקופה השנייה הכניס המשבר המודרני את כל המזרח לבעייתיות ולחיפוש אחר תגובה מתאימה ואחידה לבעיית המודרנה.⁷⁴ בד בבד הועמקה ההבנה של תעד"א, הודות למפעל התרגום של כתבי רש"ר הירש ולקשר בין מזרח למערב במסגרת אגודת ישראל. השאלה של אימוץ הפתרונות של תעד"א, שלא עלתה על הפרק קודם, דרשה כעת מענה. מאורי המזרח, ששקדו על משנת רש"ר הירש, החליטו כי אינם רוצים לאמצה כפתרון לדילמות שלהם.

גם מצבה של הנאר-אורתודוקסיה השתנה באותה תקופה באופן הדרגתי אך מרחיק לכת. התפתחויות שונות השפיעו עליה הן במישור החיצוני הן במישור הפנימי. מבחון, התרבות ההומניסטית שרש"ר הירש אימץ לא החזיקה מעמד מול ההתפתחויות

73 אני מודה לחברי מר יהודה זירקינד, שעזר לאתר את המקורות הרלוונטיים בספרייה החד"ת הענפה והוציא מזמנו כדי לסייע בהערכת חשיבותם לנושא המאמר.

74 בראון, יהדות אורתודוקסית (לעיל הערה 8), עמ' 316–318.

הפוליטיות וההיסטוריות שהתרחשו בגרמניה ה'נאורה'.⁷⁵ מלחמת העולם הראשונה, שנות המשבר הכלכלי בגרמניה והאינפלציה, ערערו לחלוטין את שלוות הרוח שאפיינה קודם את אוהדי תעוד"א. מבפנים נמתחו כמה קווי ביקורת על תעוד"א, והיא הואשמה בחוסר פוריות רוחנית, באי יכולת להכין גל של מנהיגים תלמידי חכמים אלא רק דורות של בעלי בתים, בהטלת מטען פסיכולוגי בלתי נסבל על כתפי הנאמנים, או בהעדר הרגשה של טרנסצנדנטיות ומסתורין.⁷⁶ לבסוף, מצד הציונים נשמעה ביקורת על האופי הלא-לאומי של תעוד"א.⁷⁷

בנסיבות אלו, כתגובה לאי שביעות רצון זו, התפתחו בתוך תעוד"א כמה תופעות חדשות. מחנה אחד פנה אל הקבלה, ומחנה אחר קרא להרבות בלימוד התורה. החלה גם תופעה אצל יהודי גרמניה של ראיית יהודי המזרח כדמויות לחיקוי בכל מה שקשור לחוויה הדתית. לבסוף, חלק מיהודי גרמניה הדתיים התקרבו לציונות.⁷⁸

בעיני הרב שלמה זלמן ברויאר, חתנו וממשיכו של רש"ר הירש, שהיה הונגרי במוצאו, כל ידע שאינו תורני הוא בהכרח בגדר ה'פונקציונלי' בעלמא, וערכו נמדד במידת עזרתו ללימוד התורה או לפרנסה.⁷⁹ שוני זה אינו רק הבדל בין רש"ר הירש לחתנו, אלא ניתן לראותו כסמל להתפתחותה של רוב יהדות גרמניה, שהתחילה, עוד טרם מלחמת העולם הראשונה, להתייחס למורשת תעוד"א בעין ביקורתית יותר.

מן הסתם, האכזבה וחוסר הביטחון העצמי של יהודי גרמניה, שלא היו מרוצים ממשנת רש"ר הירש וחיפשו התחדשות דתית בקבלה, בציונות או בחיקוי הדגם המזרח אירופי, עודדו את גדולי התורה לפסול את תעוד"א. לכן הם העדיפו להגביל את תוקפה למקום ולזמן מסוימים, בעבר שלא יחזור שוב.

תעוד"א הייתה רלוונטית יותר למצבו של המזרח אחרי מות רש"ר הירש, אבל

75 ע' יעקובוביץ, "תורה עם דרך ארץ" בימינו, ברויאר, תורה עם דרך ארץ (לעיל הערה 7), עמ' 284.

76 שפיר, בין עולם הישיבות (לעיל הערה 34), עמ' 102-104; H. Infeld, *La Torah et les Sciences ou mille années de controverses*, Jerusalem 1991, pp. 211-217; N. Lamm, *Torah Umadda: The Encounter of Religious Learning and Worldly Knowledge in the Jewish Tradition*, Northvale, NJ 1990, pp. 117-124; "כ"ץ, רש"ר הירש המימין (לעיל הערה 9), עמ' 31; יעקובוביץ, שם, עמ' 284.

77 מ' ברויאר, 'אורתודוקסיה ותמורה', ברויאר, תורה עם דרך ארץ (לעיל הערה 7), עמ' 92-93.

78 הנ"ל, שם, עמ' 89-93; מ' ארנד, 'מדוברי יהדות גרמניה החרדית לפני השואה', ברויאר, תורה עם דרך ארץ (לעיל הערה 7), עמ' 133-146.

79 D. Kranzler and D. Landesman, *Rav Breuer: His Life and His Legacy*, New York 1988, pp. 82-83.

[21] הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

יהדות מזרח אירופה בחרה בדרך אחרת. מעלותיו האישיות של רש"ר הירש לא היו שנויות במחלוקת, אך חשבו שאין לראות בתעד"א יותר מהוראת שעה, הכשרה אך ורק בדיעבד.

ג. תעד"א בעיני החרדים אחרי השואה

בתקופה שלאחר השואה רוב דפוסי התגובות לתעד"א, שהצבענו עליהם בשלבים הקודמים, עדיין קיימים בעולם החרדי. ואולם, נוספו עליהם שתי תופעות מפתיעות לכאורה: הראשונה שמה את הדגש על תפקידו של רש"ר הירש כפוסק הלכה, והשנייה היא רה"א אינטרפרטציה של רעיונותיו של רש"ר הירש.

דפוסי תגובה מוכרים מהתקופות הקודמות עם ביטויי ההערכה נמנה לדוגמה מאמרו של הרבי מנובומינסק (כיום נשיא אגודת ישראל באמריקה), שקרא לרש"ר הירש 'הגאון בתלמוד ובמקרא'⁸⁰. ביטויי הסתייגויות שכיחים גם כן, דוגמת דברי הרב שלמה וולכה:⁸¹

שיטתו של הגה"צ ר' שמשון רפאל הירש זללה"ה ב'תורה עם דרך ארץ' הובנה ע"י גדולי ישראל אשר מפיהם אנו חיים, כהוראת שעה בלבד. אולי היא בתוקפה גם כעת במקומות ובחוגים אשר לא ייתכן שם חינוך תורני טהור, בתנאי שיהיה גם שם לימוד תורה עיקר והשכלה כללית טפל.⁸²

לעומת זאת, חב"ד המשיכה בדרך הביקורתית שלה. למשל, במכתבו מו' בשבת תשכ"א דחה הרבי מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר השביעי בשושלת חב"ד, את כתבי רש"ר הירש באמרו שהם אפולוגטיקה בלבד.⁸³

80 פרלו, רב שמשון רפאל הירש (לעיל הערה 36), עמ' 75.
81 1914–2005. יליד גרמניה, שעזב את העולם החינוכי שבו גדל, עבר ללמוד בישיבת מיר והפך לאחד מבעלי המוסר הבולטים במחצית השנייה של המאה העשרים.
82 ר' ש' וולכה, ספר עלי שור: שערי הדרכה, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 296. ראו גם הסתייגותו הדומה של הרב אליעזר דסלר, איש שיטת קעלם במאה העשרים, א' כרמל וח' פרידלנדר (עורכים), מכתב מאליהו, ג, בני ברק תשכ"ד, עמ' 355–358. גם מספרו של אהרן סורסקי, תולדות החינוך התורני, בני ברק 1967, עמ' קלג–קנו, עולה אותה תמונה: תעד"א היא 'הרע במיעוטו' (עמ' קמא), אבל אישיותו של רש"ר הירש עצמה זכתה להוקרה והערצה עמוקה ביותר (עמ' קמז). אני מודה לקורא האנונימי שהפנה את תשומת לבי לספר זה.
83 אגרות קודש, כ, עמ' 129–131. מן הנכון לציין פה שבפרשנותו על התורה, העדיף הרבי מלובביץ'

תגובות אלו מוכרות לנו מהתקופות הקודמות ומצביעות על רציפות היסטורית מסוימת בחשיבה החרדית לגבי רש"ר הירש ותעד"א. ואולם, יותר מעניינות הן התופעות החדשות, ואליהן נפנה עתה.

רש"ר הירש כמלומד תלמודי ופוסק הלכה בשתי התקופות הקודמות, תפקידו של רש"ר הירש כמלומד תלמודי וכפוסק הלכה לא משך כלל את תשומת הלב של מעריכיו או של מבקריו. אמנם רש"ר הירש, כרב של קהילה אורתודוקסית, ידע ללמוד גמרא ונצרך מדי פעם לפסוק הלכה בשאלות שהוצגו בפניו, ברם תרומתו העיקרית ליהדות לא הייתה בתחום הנורמטיבי אלא בתחום החינוכי והפילוסופי, כפי שראינו לעיל. מעניין אפוא לראות שהבנה זו השתנתה לאחרונה באופן מסוים.

ראיה אחת לתופעה זו עולה מהספר שמש מרפא,⁸⁴ שהתפרסם בשנת 1992. הספר מכיל הרבה חידושי ש"ס ותשובות של רש"ר הירש שטרם נתפרסמו; דומה כי איש לא ראה עניין מיוחד להדפיס אותן קודם לכן.

יתרה מזו, בביוגרפיה של רש"ר הירש, שיצאה בבית ההוצאה החרדי ארטסקרול, הציג אליהו מאיר קלוגמן את רש"ר הירש כשקדן גדול בצעירותו. לפי קלוגמן, בשנים 1830–1841, כאשר היה רב בעיר אולדנבורג, התחיל רש"ר הירש ללמוד תורה כל בוקר בשעת ארבע והקדיש שעות רבות ללימודי קודש במשך היום, עד כדי כך שהרגיש לפעמים חלש מאוד ולא יכול היה לעשות דבר.⁸⁵ זאת ועוד, לפי הערכת המחבר, המבוססת על עיון במחברות העבודה המקוריות אשר היו בידי פרופ' מרדכי ברויאר, אסף רש"ר הירש והעתיק בקפדנות רבה מאות מקורות מהתלמוד הבבלי, התלמוד הירושלמי, התוספתא, המדרש, ספר הזוהר והשולחן ערוך, לכל אחת מתרי"ג מצוות של התורה (!).⁸⁶ דומה כי איש לא ראה לנכון להזכיר עובדות אלה לפני כן.

לעומת הצגה זו של רש"ר הירש כלמדן אדיר, עמדתו של נח רוזנבלום, שהובעה בחיבורו האקדמי הביקורתי על אודות קורות חייו ומשנתו העיונית של רש"ר הירש, *Tradition in an Age of Reform*,⁸⁷ היא כי רש"ר הירש לא שלט על ידע תלמודי

תמיד את הפשט הפשוט של הפסוקים ודחה את האלגוריה כמדיום פרשני, בפרט בכל השאלות הקשורות לדת ומדע.

84 ראה לעיל הערה 18.

85 קלוגמן, רש"ר הירש (לעיל הערה 1), עמ' 49.

86 שם, עמ' 70.

87 ראו לעיל הערה 1.

[23] הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

עמוק ולא הרשים את רבו, הרב יעקב אטלינגר. יתרה מזו, לטענתו היה רש"ר הירש מודע לחסרונותיו ולפיכך בחר שלא להגיש מועמדות למשרה רבנית במזרח אירופה. כאשר התקבל לבסוף כרב בקהילת עמדת שבמורביה, הצטרך הרב הירש לבטל את השיעורים התלמודיים של קודמיו כדי לא להתבייש בחוסר בקיאותו. לבסוף, לדעתו של רוזנבלום, רש"ר הירש ביסס את ספרו חורב, באופן כמעט בלעדי, על השולחן ערוך עם פירוש 'באר היטב', והתעלם מכל מקור אפשרי אחר.⁸⁸

מרדכי ברויאר, שעוד בימי חייו היה ידוע כמומחה הגדול בהיסטוריה של הנאור-אורתודוקסיה הגרמנית ומצאצאיו של רש"ר הירש, תקף את ספרו של רוזנבלום בחריפות בטענה כי הוא רווי שגיאות וסתירות, וכי הוא משקף עמדה סובייקטיבית ואף מגמתית.⁸⁹ יחד עם זאת, ברויאר לא התיימר לתאר את רש"ר הירש כלמדן גדול. המחברים האחרים, האקדמיים והמסורתיים גם יחד, אחזו בדרך כלל בעמדת ביניים וראו ברש"ר הירש רב בעל ידיעות תלמודיות רחבות, המתאימות לרב קהילתי דגול, אך לא דווקא מרשימות ביותר או ראויות לתשומת לב מיוחדת.

הביוגרפיה של קלוגמן כוללת גם פרק שלם על אודות רש"ר הירש כפוסק הלכה.⁹⁰ זו למיטב ידיעתנו הביוגרפיה הראשונה המתייחסת לרש"ר הירש כפוסק הלכה ומדגישה היבט זה במפעלו.

כמו כן התעוררה התעניינות חדשה בכתביו ההלכתיים של רש"ר הירש מצד פוסקים עכשוויים. מחיפוש בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בראילן עולה, כי בשתי התקופות הקודמות אין כל אזכור של הרש"ר הירש בתשובות הלכתיות. התשובות היחידות שמזכירות אותו נכתבו בידי פוסקים כמו הרב עובדיה יוסף⁹¹ והרב אליעזר יהודה ולדנברג.⁹²

נראה שהעולם החרדי פיתח, בשנים האחרונות, עניין לתאר את רש"ר הירש כלמדן וכמורה הוראה. על סיבותיה של תופעה חדשה זו ננסה לעמוד להלן.

פרשנות חדשה של רעיונות תעד"א

בתקופה זאת השתדלו החרדים לראשונה להסביר מחדש את פעילותו ומשנתו של

88 רוזנבלום, מסורת (לעיל הערה 1), עמ' 60, 74-75, 90, 188.

89 M. Breuer, 'Review of "Tradition in an Age of Reform"', *Tradition* 16,4 (1977), pp. 140-149

90 קלוגמן, רש"ר הירש (לעיל הערה 1), פרק 25.

91 שו"ת יביע אומר, חלק ב סימן יד, חלק ז סימן לד, חלק ג סימן כד.

92 שו"ת ציץ אליעזר, חלק יא סימן ט.

רש"ר הירש על מנת להתאימן לתכונות המאפיינות לדעתם כל מנהיג יהודי דתי. במילים אחרות, לאחרונה ישנה מגמה לתאר את רש"ר הירש כהוגה וכעסקן חרדי סטנדרטי. הספר שמש מרפא ישמש לנו דוגמה לכך. בהסכמתו לספר כותב הרב אלעזר מנחם מן שך:⁹³

ידוע ומפורסם בישראל רוב גודלו ופעלו של הגאון המופלא והצדיק המפורסם כש"ת הגה"צ רבי שמשון ב"ר רפאל הירש זצלה"ה, אשר הוא הגבר הוקם על ללחום מלחמות ה' ולהעמיד הדת על תילה בארץ אשכנז, בעת שההשכלה והריפורם פרצו פריצה בבית ישראל, וכבוד הגה"צ אשר שימש כאב"ד בכמה קהילות, ובסוף בקהילה החרדית בפרנקפורט, לחם בהם ועמד כנגדם בהנהגתו האיתנה, ובחיבוריו המפורסמים, אשר בכלם הי' מגמתו להראות גודל ואמיתות תורתנו הקדושה וכבוד נושאי דיגלה, ולעמיד הדת מבלי לזוז בשום שינוי ממסורת אבותינו ורבותינו [...].

המעניין בהסכמה זו הוא שבהתעלם מאזכור שמו של רש"ר ומקומו (פרנקפורט) ניתן להבין שמדובר בחתם סופר או במנהיג חרדי אחר. רש"ר הירש מוצג כאיש שעומד על הפרצה ולוחם מלחמת קודש, והרב שך עובר בשתיקה על כל עובדה שאינה מתאימה לדמיון החרדי של אב"היפוס האורתודוקסי הנלחם כנגד המודרנה. אמנם נכון כי הסכמה היא תמיד תיאור סובייקטיבי שאינה מתיימרת לערוך השוואה היסטורית מדוקדקת אלא להביע יחס עקרוני, אך הצגתו של הרב שך עוברת כאן את הגבול הדק המבדיל בין ההערכה האישית של המציאות לבין הרה"אינטרפרטציה מטעם האפולוגטיקה. כך גם ההסכמה השנייה על הספר, זו של הרב יוסף שלום אלישיב.⁹⁴ דוגמה נוספת ורבת משמעות ניתן למצוא בעדותו של פרופ' לורנס קפלן, המצביע על טקסט של רש"ר הירש שאינו מופיע בספר שמש מרפא למרות חשיבותו.⁹⁵ מדובר בעמדה נועזת, עבור העולם החרדי העכשווי, שלפיה אגדת חז"ל איננה נובעת בהכרח מן השמים אלא בחלקה, מחז"ל עצמם, שלא היו מדענים אלא מומחים בתורה.⁹⁶

93 1898–2001. ראש ישיבת פוניב' ומנהיגה של הקהילה החרדית-ליטאית בישראל.

94 1910–2012. פוסק הדור של העולם הליטאי. כך כתב הרב אלישיב בהסכמתו: [...] הרב הגאון פאר ישורון מהור"ר שמשון בהר"ר רפאל הירש זצ"ל הרב דפראנקפורט הוא הגבר הוקם על להשיב מלחמה שעה נגד פריצי הדור מכחישי התורה, ואכן חפץ ד' בירו הצליח לייסד קהילות קדושות שומרי משמרת הקודש נאמנים לד' ולתורתו'.

95 קפלן, תורה ומדע (לעיל הערה 3), עמ' 5–31, ובייחוד הערה 25 בעמ' 28.

96 הרב הירש כתב את הדברים באיגרת פרטית ששלח לר"ה ווכלסר. המאמר פורסם לראשונה על ידי

[25] הרב שמשון ב"ר רפאל הירש ושיטת 'תורה עם דרך ארץ' בעיני רבני מזרח אירופה

משכך, מדרשי האגדה אינם מכילים מידע מדעי על אודות העולם, ואם הם סותרים את המדע, את השכל הפשוט או את המסורת, הם צריכים להתפרש באופן סמלי או אלגוריסטי. בבקשו לבדוק את סיבת השמטה זו הביע קפלן את הפתעתו בפני הרב שוואב, עורך הספר שמש מרפא. תשובתו של הרב שוואב הייתה: 'בכוונה דילגנו על הטקסט הזה, פן ייכשלו בו המוני ישראל שיקראו את הספר'.⁹⁷ כאן אין מדובר עוד בפרשנות סובייקטיבית אלא בהעלמת טקסט החורג מהתוכנות החרדיות והגדרתו כ'מכשול להמוני ישראל'.

דוגמה אחרת של הצנזורה החרדית היא ההשמטה הדרמטית של פסקות שלמות של איגרת יח מתוך 'אגרות צפון' שבהוצאת נצח.⁹⁸ למשל העורכים התעלמו לחלוטין מתיאורו של הרמב"ם בידי רש"ר הירש כמי שמשלב את המסורת היהודית עם הפילוסופיה היוונית-הערבית בת זמנו, וכן מביקורתו של רש"ר, שלפיה אימץ הרמב"ם לתוך היהדות גורמים מן ה'חוק' במקום להבין את התורה מתוך עצמה.⁹⁹ ראוייה להזכרה פה גם הגרסה האנגלית החדשה של אגרות צפון, בתרגומו ובפירושו של ר' יוסף אליאס.¹⁰⁰ הרב שלמה דנציגר מתח ביקורת חריפה על תרגום זה, ובצדק. הוא הראה שבמקום לתרגם באופן ניטרלי, הרב אליאס הציע פרשנות חדשה של עקרונות מסוימים של תעוד"א, המיועדת להתאימם לתפיסה החרדית העכשווית. מהדוגמות שהרב דנציגר הביא נזכיר כאן רק אחת – הבנת טיב האגדה: לדידו של הרב אליאס העניק רש"ר הירש סמכות מוחלטת, מן השמים, לכל מדרשי חז"ל.¹⁰¹ טענה זו היא בוודאי מופרכת, כפי שראינו לעיל.

מרדכי ברזילר, לאחר שאוניברסיטת בר-אילן רכשה אוסף של כתבי רש"ר, ובו מכתב זה: 'מאמר ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל על אגדות חז"ל', המעיין, כרך טז, ב (תשל"ו), עמ' 1-16 (המאמר חזר ונדפס, אסף (תשנ"ט), עמ' 279-295).

97 ראו לעיל הערה 95.

98 אגרות צפון: י"ט מכתבים על היהדות, בני ברק: הוצאת 'נצח' 1967, עמ' קד-קדק.

99 השוו את הגרסה שבהוצאת נצח, שם, עמ' קה, עם זו של המהדורה בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ט, עמ' סח.

100 R. J. Elias, *The World of Rabbi S. R. Hirsch: The Nineteen Letters: Newly Translated and with Commentary*, K. Paritzky (trans.), Jerusalem 1995

101 R. Sh. E. Danziger, 'Rediscovering the Hirschian Legacy', *Jewish Action* 56,4 (Summer 5756/1996), pp. 20-25; B. Pelta, 'R. Hirsch's View of Secular Studies in the Thought of Rabbi Joseph Elias', *Hakirah* 7 (Winter 2009), pp. 69-80

החרדיות ותעד"א אחרי השואה. מעוררות דפוסי תגובה חדשים שתי התופעות החדשות, ההתייחסות לרש"ר הירש כפוסק הלכה והקריאה הסובייקטיבית בכתביו, מוסברות על ידי מצבן של החרדיות ושל תעד"א אחרי השואה.

קודם כול, הנאו־אורתודוקסיה הגרמנית הושמדה כמעט לחלוטין במלחמת העולם השנייה – 'ההיסטוריה בת אלף השנים של יהדות גרמניה הגיעה באופן דרמטי לסופה'.¹⁰² לרוב, ניצולי השואה יוצאי גרמניה מצאו את דרכם לארץ־ישראל או לארצות הברית. תעד"א חדלה אפוא מלהיות כוח חי.

ההסתלקות של תעד"א ככוח חי בעולם הדתי החדש, משמעה שקיים עתה חלל פתוח לפרשנויות חדשות. האינטרפרטציה ה'מכוונת' של תעד"א הניכרת בספרות החרדית החדשה לא הייתה אפשרית לפני המלחמה, כאשר האורתודוקסיה הגרמנית הייתה בת שיח אמיתית לחרדים. עתה, כאשר תעד"א הוגדרה כאפיוודה חולפת, ניתן להשתיל בה תוכן חדש, ברוח האורתודוקסיה העכשווית. כפי שראינו, ניסו כמה מחברים חרדיים לדחוס את רש"ר הירש ואת תעד"א למיטת סדום של החשיבה החרדית העכשווית: הם לא התייחסו בחיבוריהם להיבטים המטרידים לדעתם בפעילותו ובמשנתו, ולהפך הבליטו את ההיבטים המסתדרים עם תודעתם. 'ההיסטוריה נכתבת על ידי המנצחים'.

שנית, ניצחון האורתודוקסיה, שהתמודדה עם אתגרי האנטישמיות והמודרנה ושגשגה בתנאים שלאחר המלחמה, גרם למצב שבו היא לא התייחסה עוד לתעד"א כפתרון חלופי לבעיותיה. דרכה של החרדיות הוצדקה, ולכן תעד"א פסקה מלהיות יריב משמעותי.

בשיח החרדי הציבורי ניצח לרוב הטיפוס של המאמין התמים, המקבל את אמונתו ה'פשוטה' מכוח מסורת אבות ואינו שואף לעדן אותה. מאמין זה איננו נרתע מלדבר על אלוהים במושגים פשוטים (ואף לפעמים פשטניים) שכוללים ביטויים אנתרופומורפיים מובהקים. רבים הם הטקסטים במחנה החרדי שנכתבו ברוח האמונה הפשוטה, עם מעט הידרשות למערכות מושגים מטפיזיות. לימוד התורה בעולם הישיבות מתרכז בתלמוד ובהלכה ומתעלם מתאולוגיה, אם פילוסופית־רציונלית ואם קבלית־מיסטית.¹⁰³

102 כדברי הר' לאו באק, בנאומו המפורסם משנת 1933: R. Weltsch, *An der Wende des modernen Judentums*, Tübingen 1972, p. 67

103 ב' בראון, 'שובה של האמונה התמימה: תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה־19', מ' הלברטל ואחרים (עורכים), על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 403–443.

ההתייחסות החדשה לרש"ר הירש כבקיאה בש"ס ופוסקים נובעת, ככל הנראה, מחשיבותו המחודשת הזו של לימוד התלמוד וההלכה בעולם החרדי, שממנה נובעת התפיסה כי כל דמות רבנית בעלת שיעור קומה הנה בהכרח גדולה בלמדנות. יתרה מזו, אימוץ טיפוס המאמין התמים כאידאל דתי משמעו ששיטתו התאולוגית של רש"ר הירש אינה רלוונטית עוד. העולם החרדי, שמכל מקום לא שם בתכנית לימודיו את הפילוסופיה הרציונלית או מערכת מושגים כלשהי אחרת, יכול בקלות להתעלם מהגורמים המפריעים של תעד"א. עבורו, חשיבותה הדתית של כל תנועה אינה בחשיבתה, אלא בעיונה וביישומה של ההלכה. נוסף על אלה, נראה כי גורם סוציולוגי טהור תרם רבות לרצון של המחנה החרדי (אך גם לזה של העולם הדתי הלאומי ולזה של ה־modern orthodoxy בארה"ב¹⁰⁴) לערוך רה"אִינטרפרטציה של שיטת תעד"א. ובמה עסקינן? בנוכחות רבת המשמעות של צאצאי רש"ר הירש בכל אותם המחנות, אשר מנסים, אם במודע ואם בלא מודע, לשלב בין ערכי העולם שבו הם מתפתחים לבין נאמנותם למורשת המשפחתית. טיעון זה ציין מרדכי ברויאר,¹⁰⁵ המסכם בהומור רב: 'לכל אחד הרב הירש שלו'.

סיכום ומסקנות

במאמר זה ניסינו להראות שהתייחסות גדולי המזרח לרש"ר הירש ולתעד"א מושפעת ממצבה של יהדות גרמניה בתקופה הנחקרת, המשתקף מבעד לפריזמה הלא ניטרלית של התודעה האורתודוקסית המזרח-אירופית הרווחת באותה נקודת זמן. בתקופה הראשונה שחקרנו, העולם האורתודוקסי במזרח התאפיין במידה רבה בהבנה חלקית של תעד"א המתלווה בהערכה מוצהרת להישגיו המפתיעים של רש"ר הירש אל מול ה'חזרבן' שבגרמניה. הקולות הביקורתיים שנשמעו גם אז לא היו נפוצים מאוד.

בתקופה השנייה, התגובה המזרח אירופית נטתה להיות יותר מודעת לעקרונות תעד"א ולמתוח עליה ביקורות, ובעיקר ניסתה להגביל את תוקפה לנסיבות ייסודה. סיבה אחת לכך הייתה כי משבר המודרנה הוביל את העולם היהודי המזרח אירופי לחיפוש אחר תגובה מתאימה, וגדולי המזרח סירבו לאמץ את תעד"א כפתרון לבעיותיהם. סיבה אחרת היו האכזבה של יהודי גרמניה מתעד"א וחוסר הביטחון

104 האורתודוקסיה המודרנית (באנגלית: Modern Orthodoxy) היא זרם מתון באורתודוקסיה היהודית, הדוגל בשילוב של היהדות על פי ההלכה עם ערכים של העולם המודרני המערבי.
105 M. Breuer, 'Rabbi Samson Raphael Hirsch Today', *Jewish Action* 49,2 (5749), p. 7

העצמי שלהם. היו גם דפוסי תגובה אחרים, שהתייחסו לרש"ר הירש בהערכה (אם כי הם התרכזו סביב אישיותו הפרטית ולא התפשטו למשנתו) או להפך, בשלילה מוחלטת (אצל אדמו"רי חב"ד), אך אלו היו ללא ספק תופעות יותר נדירות.

התקופה האחרונה היא עידן הרה"א אינטרפרטציה, לאחר שהנאו-אורתודוקסיה הגרמנית הושמדה במלחמת העולם השנייה ובנסיבות היסטוריות שבהן האורתודוקסיה החרדית נשארה ללא יריבה בולטת. בתקופה הזו הוצג הרב הירש כלמדן או כמורה הוראה גדול, ורעיונותיו פירשו מחדש או צונזרו בהתאם השקפתו העכשווית של העולם החרדי.

החוקרים המתארים איך רש"ר הירש נתפס במזרח מדגישים בדרך כלל את התנגדותם של ראשי הישיבה והאדמו"רים, נציגיו של המחנה השמרני, לשיטת תעד"א, על אף שהעריכו את אישיותו הפרטית של רש"ר הירש. אין בכוחנו, בתום ניתוחנו, להכחיש לחלוטין את התיאור הזה. אולם, אנחנו סבורים שהתמונה העולה מהמקורות ההיסטוריים היא יותר מגוונת, במיוחד בפרקי הזמן הראשון והשלישי של ניתוחנו.

האם ייתכן שההתייחסות החרדית לשיטת רש"ר הירש תשתנה בעתיד? התשובה היא בהכרח בגדר הספקולטיבי. עם זאת, נראה כי אם יתרחש שינוי כלשהו, העולם החרדי יהיה האחראי היחיד לגרימתו. שכן, שיטת תעד"א הטהורה כבר איננה, גם אם קיימות כיום תנועות קרובות, כגון האורתודוקסיה המודרנית של חוגי ישיבה אוניברסיטה או הזרם הדתי-הלאומי שבארץ-ישראל. אבל נראה כי ההסתברות להתרחשותה של תמורה כזו היא מאוד נמוכה.